

**ALISHER NAVOIYNING «HAYRAT UL-ABROR» DOSTONIDAGI 10-MAQOLAT TAHLILI
(TO'G'RILIK VA EGRILIK TO'G'RISIDA)**

Tovboyeva Gavhar

O'zbekiston-Finlandiya

Pedagogika instituti talabasi

Gulbahor Raximova

O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika instituti dotsenti

Besh asrkim, nazmiy saroyni

Titratadi zanjirband bir she'r.

Temur tig'i etmagan joyni

Qalam bilan oldi Alisher.

Annotasiya: *Ushbu maqola buyuk bobokalonimiz, so'z mulkining sultoni Mir Alisher Navoiyning behisob meroslaridan biri bo'lgan "Xamsa" asarining birinchi dostoni «Hayrat ul-abror», ya'ni «Yaxshi kishilarning hayratlanishi» ning birgina to'g'rilik va egrilik haqidagi 10-maqolatiga bag'ishlangan. Unda to'g'rilikning foydali tomonlari va "Sher bilan durroj" hikoyatidagi sher va durroj shaxsiyati tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *Xamsa, «Hayrat ul-abror», maqolam, iymon, to'g'rilik, egrilik, yo'l, sham, bog'bon, xato, sher, durroj*

Shunday insonlar borki ular hech qachon o'lmaydi. Ular uchun jismoniy o'lim ahamiyatga ega emas. Ular hayotlik chog'ida abadiylik binosini bunyod etgan. O'z ijodlari ichida yashaydi, qalbdan qalbgga sayohat qiladi. Ular uchun na masofa, na vaqtning o'lchovi bor. Quyosh insonni jismonan sog'lom etsa, ular hadya etgan iliqlik ko'ngillarni ma'nan yuksaltiradi. Bunday insonlar hayot yo'lini o'rganish, ulardan o'rnak olish har birimiz uchun ham farz, ham qarzdir. Mana shunday insonlardan biri so'z mulkining sultoni Alisher Navoiydir. Uning ijod ummonidan bir tomchisini qarab o'tamiz. Navoiyning «Xamsa» asariga kirgan birinchi doston «Hayrat ul-abror», ya'ni «Yaxshi kishilarning hayratlanishi» deb nomlanadi. Mazkur doston 63 bob, 20 ta maqolatdan tashkil topgan. Har bir maqolat bir mavzuga bag'ishlangan bo'lib, shoir, avvalo, o'quvchini bu mavzu bilan tanishtiradi. So'ngra o'sha mavzuga munosabat bildirib, uni har jihatdan tasvirlaydi. O'quvchining tasavvurlari aniq bo'lishi uchun juda ko'p qiyoslar, obrazli o'xshatmalar keltiradi va eng so'ngida mavzuga mutanosib ibratli hikoyat bayon qiladi. Biz ko'rib o'tmoqchi bo'lgan o'ninchi maqolat ham xuddi shunday qurilishga ega. Dostonning bu maqolati rostlik, to'g'rilik tushunchalariga bag'ishlangan.

Bobomiz har bir inson o'ziga to'g'rilikni odat qilmog'i haqida so'z yuritarkan, turli narsa va hodisalarning, kundalik turmushda ishlatadigan juda ko'p buyum va jihozlarning to'g'ri va egri xususiyatlarini solishtiradi. Masalan, biron manzilga bormoqchi bo'lsangiz,

o'sha yerga eltuvchi to'g'ri yo'l bo'lsa-yu, Siz aylanma yo'ldan yursangiz, albatta manzilga kechroq yetasiz. Sham o'zi to'g'ri bo'lgani holda, uni tikka qo'yib yondirasiz. Atrofga shu'la sochib, kishilarga uzoq vaqt yorug'lik beradi. Shuning uchun ham u kerakli narsa sifatida e'zozlanadi, ehtiyot qilinadi. Shu'laga intilgan parvona - maydagina kapalak uning atrofida aylanib, egri harakatlar qilgani uchun o'sha shu'laga urilib yonib ketadi. Yoki rubob, dutor, tor kabi cholg'ularga e'tibor qilsangiz, cholg'uchilar torlardan yoqimli kuylar chiqarish uchun sozlab olishadi. Ya'ni torni tarang tortishadi. Tor egri holatda tursa, cholg'u sozlanmagan bo'ladi, demak unda kuyni yaxshi ijro etib bo'lmaydi. Shoir bu qiyos orqali odamlar to'g'ri yurib, to'g'ri ish tutsalar, o'zgalarga ham, o'zlariga ham foyda keltiradilar; ulardan manfaat ko'rgan kishilarning hurmatini qozonadilar; qayerda bo'lmasin, izzat ko'radilar, deydi. Aksincha, to'g'ri ish yuritmay, biror yomon g'araz bilan har xil aylanma, egri harakatlar qilsalar, ularning holi voy, xuddi parvonadek kuyib-yonib qoladilar. Egrilik borib-borib har xil yomon illatlarga yetaklaydi. Fikri egri bo'lgan, Xudodan, qonundan qo'rqmaydigan odam hamma ishni o'zim xohlaganimcha qilaverishim mumkin, deb hisoblaydi. Birovlarning narsasiga, mol-mulkiga ko'z tikadi, o'g'rilikdan hayiqmaydi.

Ko'pgina davlatlarda qadim zamonlardan oq qo'li egri, o'g'ri odamlarni qo'lini kesib, jazolashgan. Navoiy bobomiz yashagan davrda ham shunday tartib hukmron bo'lgan. Shoir dostonida ana shu jazo usulini nazarda tutib, qo'li egri odamlarni xalq qo'lini kesib "to'g'rilaydi", deydi. Kimki to'g'rilik yo'li qanday ekanligini bilmoqchi bo'lsa, bu yo'l ikki xil bo'ladi, deb aytadi. Birinchisi, to'g'ri so'z odam. Agar u to'g'ri so'zli bo'lsa, uning ishi, o'zi ham to'g'ri bo'lishi kerak. Ikkinchi toifa kishilar andisha bilan, betgachoparlik qila olmay, «to'g'ri» deguvchilardir. Navoiy birinchi toifani to'liq ma' qullagan holda, ikkinchisi ham «yomon emas» deya inkor qilmaydi. Chunki bunday kishilar asli egri maqsadlilar emas. Ular yaxshilik ko'zlab, murosa-madora ma'nosida, azbaroyi ezgu niyatda yolg'onni «to'g'ri» deydilar. Albatta, iloji boricha yolg'onni gapirmagan ma'qul. Ammo sharoit majbur etsa, toza ko'ngilda ish bitmog'i uchun yolg'onni tasdiqlash ayb emas. Shu o'rinda shoir o'z zamonasidan biroz noliydi. Odamlar rostgo'ylikdan chekinayotgani, yolg'on-yashiq kuchayib ketayotganidan xavfsiraydi. Xudoning buyurgan amallari, to'g'ri deb bandalariga ko'rsatgan yo'riqlarini noto'g'ri tushunuvchilar bor. Xato gapirishga o'rgangan odam noto'g'ri fikrni to'g'ri deb qabul qiladi. Shundanmi, shoir o'z atrofini qamragan odamlardan to'g'ri, rost gapirgani qashshoqlik, yetishmovchilikdan boshqa narsani bilmaydi, deydi. Barchajamoa istagi egrilik bo'lsa, sen o'z haqligingni isbotlashga har qancha urinma, baribir hech narsa qilolmaysan hamda ularga yoqmaysan. Zero, egrilikning ham, to'g'rilikning ham o'z ta'rifi bor. Egrilik yolg'ondan paydo bo'ladi, to'g'rilik haqiqatdan. Demak, muallif, yolg'on so'zlash, yolg'on harakat qilish egrilikka olib keladi, deb hisoblaydi. So'zining isboti uchun bog'bon va dehqonning ishini misol keltiradi. Bog'bon yaratajak bog'ini reja bo'yicha, ya'ni daraxtlarni bir tartibda ekib, parvarish qilmasa, har yerda tarvaqaylab, qiyshiq-qing'ir o'sgan daraxtlar bog'ni changalzorga aylantiradi. Dehqon esa urug' sochadigan yerini shudgor qilib, so'ng mola bosmasa, ya'ni tekis qilib olmasa, sochgan urug'i bir xilda unib chiqmaydi. Chunki notekis yerda ekinlar bir xil sug'orilmaydi. Ba'zi joylarga suv ko'proq tushadi, ba'zijoylarga

esa kamroq. Xuddi quyosh ham sokin turgan suvda to'g'ri va to'la aks etsa, chayqalgan suvda nurlar sinib egri ko'ringandek. Demak, hamma tirikjonzot batartiblikdan, reja va to'g'ri parvarishdan quvvat olsa, nega insonlar shulardan o'rnak olmaydi?! Yolg'on gapiradi va egri yuradi. Agar bilmagan holda yolg'on so'zlansa, so'ng bilgach, undan qochilsa, buni ayb deb bo'lmaydi. Chunki o'sha odam baribir to'g'ri yo'lga tushib oladi-da. Bu bilan hazrat Navoiy inson hayotda adashishi, chalg'ib qolishi mumkin; lekin vaqti bilan o'z xatosini anglasa va bundan afsuslanib, uni tuzatishga urinsa, u holat kechiriladi, deb tushuntiradi. Ammo yolg'on gapirish odatga aylangan bo'lsa, mana bu yomon, kechirilmaydigan gunoh. Musulmon odam, mard kishi hech qachon yolg'on so'zlamaydi. Yolg'on so'zlaydigan odamni musulmon demaydilar. Yolg'onchining gapi hech qachon e'tibor topmaydi. Agar u xalqni yolg'on gaplari bilan aldab yurgan bo'lsa ham, Xudoni aldolmaydi-ku! Navoiy bunda «Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi» degan xalq maqoliga monand fila aytadi. Ya'ni: - " yolg'onni xaloyiq ko'zidan qancha yashilfuasinlar, maxfiy saqlashga urinmasinlar, bari bir oxirida yolg'on o'zini ma'lum qiladi" .

Agar majbur bo'lib qolganingda ham rost gapni aytish iloji bo'lmasa, yolg'onni ham gapirma, deydi. Shu tariqa yolg'onning kishilar tabiatidagi yaramas va badbin illatligini, uning oqibatlarini qator qiyos-u o'xshatishlar bilan qoralab kelib, muallif, asar badiiy qurilmasiga ko'ra bu o'rinda ham majoziy bir hikoyatga murojaat qiladi. Ya'ni "Sher bilan durroj" haqidagi ramziy rivoyatni keltirib, o'z tikrlarini yanada ta'sirliroq bo'lishiga erishadi.

Alisher Navoiy aynan sher va obrazi orqali majoziy ma'nolarni ifodalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygani albatta hech birmizga sir emas . Biroq ushbu hayvonlarning aksida esa butun insoniyatning nuqsoni ifodalanishi bejiz emas . Majoz orqali insonning xarakterini tasvirlash kabi g'oyalar Navoiy ijodidan ham o'rin egallagan .

(Ey durroj !) Mening senga hech qasdim , dushmanligim yo'q . Xotirjam bo'lib , meni o'zingga ishonchli do'st deb bil . Qo'rqishni yig'ishtir , hamdamim , sirdoshim bo'l ; aysh va xursandlik vaqtida birga kuylashadiganim bo'l . Men ham sening kuylaringni eshitib , shod bo'lay ; nag malarig bilan qayg'udan ozod boay Shart shuki , senga bir ziyon yetsa , falak seni hiyla bilan bandga solsa , marhama qo'lini senga yordam uchun cho'zay , bosh panjam bilan dushmani yerga barobo Sadoqat masalasida o'zimni ko'rsatib , seni dushman tuzog'idan xat .

Bunda sher obrazi ko'rinishdan vahshiy va yirtqich bo'lib ko'rinsada , aslida u samimiy birovga yomonlikni aslo ravo ko'rmaydigan bir jonzot hisoblanadi . Biroq butun hayvonlar undan hadiksirab , qo'rqib yashar , doimo undan qochishga urinishardi . Bu zot esa hech kim kutmagan bir ishni amalga oshirdi . U qo'rqib parvoz qilib yurgan qushga qarab , sen bilan do'st bo'lishni , sening kuyingdan har doim baxramandlikni , ham yomon , ham yaxshi kunimda yonimda bo'lishingni , sirdoshim , hamrohim bo'lib qolishni istashini aytib qoladi . Shu bilan birgalikda mabodo durrojning boshiga musibat tushsa , uni qutqarishga tayyor sadoqatli bir do'st ekanligini isbotlamoqchi bo'ladi . Bundan tashqari sadoqat deya ataluvchi tuyg'uni va xislatni shu yo'lda ishlatishini aytib o'tadi . Sultonning tepasida humo

qushi aylanganday , sher boshida durroj aylanib parvoz qilardi . Sher uning sayrashini eshitib , kuyida yolg'on borligini fahm qilib , der edi :

- Yolg'on gapirma , yomon bo'ladi . To'g'ri odamlar oldida yolg'on qoralanadi. Durroj pandni eshitmas , o'zi bilan o'zi mast , ataylab fig'onini hech pasaytirmas edi . Bir kun bir ovchi uni tutish uchun o'z tuzog'ini yoygan edi , u don bilan suvni ko'rib , uning oldiga borgach , ovchi uning ustiga tuzoqni tortdi . Tuzoqda u baxtsiz qichqirib , bir necha bor : « Dod , meni tutdilar ! » - dedi . Bu so'z sher qulog'iga eshitildi , lekin uning bu ashulasini har galgidek yolg'on deb o'yladi . Bunaqa yolg'onlarni u ko'p eshitgani uchun (durrojning) chin qichqirig'ini ham yolg'on deb gumon qildi . U qancha rostakamiga qichqirmasin , rostini ham yolg'on deb hisobladi . Uni qutqarish uchun iltifot ko'rsatmadi , natijada uning hayoti qirgildi .

Yuqorida keltirilgan parcha Durrojning yolg'on ishlatib , sherni sinamoqchi bo'lgani , sher unga bir necha bor ogohlantirish bergan bo'lsada, qush unga parvo qilmaydi , o'z bilganidan qolmay manmanlik , takabburlik ila yolg'on ishlatadi . Uning yolg'onlari axiyri uning boshiga yetib , ya'ni uni ayanchli taqdir sari olib boradi . U nogahon ovchi qo'ygan tuzoqqa tushib , butun vujudi ila kuylab nola tortsada , sher uning ovozini eshitib , yana yolg'on ishlatayotgandir deb o'ylaydi va uning qichqirib dod solishiga parvo qilmaydi . Natijada o'zining yolg'on qilmishlari uni hayotiga nuqta qo'yadi . U

o'zining o'ylamay qilgan ishining oqibati yomonlikka olib kelishini o'ylamagan edi . Har bir yolg'onchilikning mana shunday oqibatlarini borligini shoirimiz o'z hikoyatlarida tasvirlab , insonlarni to'g'riso'zlikka chaqiradilar . Kimki beixtiyor rost gapirsa , yolg'on gapirsa ham , xalq uni rost deydi . So'zda , Navoiy , nima desang ham rostini gapir ; rostni kuylagan ohanglarga tahsin ayt .

Albatta yolg'onchilik qilib o'z umriga zomin bo'lgan Durroj qismatini Navoiy zo'r majoziy obrazlar orqali talqin qilgan . Shoir rostgo'ylikni , halollikni , mehnatsevarlikni ham qadrlab , bunday xislatlarni o'z asarlarida mohirona tasvirlab beradi . Durroj obrazi orqali Navoiy o'sha davrdagi yolg'onchi , muttaham , kazzob , takabbur va manman insonlarni ochishga harakat qilib , insonlar tomonidan aytilgan har bir rost va yolg'on so'zlarini xalq birdek qabul qilishligini ham uqtirib ketadi . Ularning yolg'on ishlarining oxiri mana shunday yakun topishiga ishora qilib , insonlarni tog'ri yo'lga boshlashga chaqiradi . Yolg'onchilar hech qachon va hech qayerda obro ' topa olmaydi . Ularni xalq qoralab , nafrat bilan tilga oladi . Navoiy hazratlari har qanday holatda ham rost gapirishlikka chorlab , rostgo'ylik bu insonning ziynati ekanligini ham ta'kidlab o'tganlar . Navoiy asarlarining tarbiyaviy ahamiyati shundaki , unda insonning illatlari qoralanib , uning o'rnida ezgulik doimo g'olibligi tan olinadi . Yoshlarni tarbiyalashda bunday hikoyalar o'rni benihoya cheksizdir . Chunki Navoiy o'g'itlari va undagi chuqur ma'no butun insoniyat olamini yomonlik dunyosidan ogoh qiluvchi nasihat maktabi va ibrat namunasi bo'lib qoladi .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rahimova G. Ona tili va adabiyot (Bolalar adabiyoti). – Samarqand: SamDU nashri. 2022. – 303 b.
2. Алишер Навоий. Ҳайратул-аброп (насрий баёни) [www. ziyo.uz](http://www.ziyo.uz) kutubxonasi 3. <https://tafakkur.net/sher-va-durroj/alisher-navoiy.uz> 4.civil.uz.kutubxona